

לא על הסוציולוגיה לבדה תחיה היהדות

מחקרם של שמואל רוזנר וקמיל פוקס מרים תרומה מכרעת להבנת היהודי החדש המתעצב בציון, אך מתעלם מהערכים והאמונות שבבסיס "המהפכה התרבותית" המשורטטת בו. נדרשת תמונה שלמה יותר | ג'פרי וולף

#יהדותישראלית: דיוקן של מהפכה תרבותית

שמואל רוזנר וקמיל פוקס

דביר והמכון למדיניות העם היהודי, 2018 | 285 עמ'

תור האנשים שביקש לעבור על פני ארונו של יצחק רבין ז"ל השתרך מרחבת הכנסת החוצה, לאורך קילומטרים. בשקט מופתי חיכו לחלוק כבוד לראש הממשלה שרציחתו (ועוד בידי יהודי) זעזעה את אמות הספים של מדינת ישראל. כל העם היה שם: יהודים ולא יהודים, אשכנזים ומזרחים, דתיים וחילונים, ימנים ושמאלנים. כולם היו מאוחדים בהרגשת השכול, והמעמד התנהל בכבוד מעורר השראה. ראיתי אותם, לאורך כל אותו לילה, בהיותי בין המופקדים על שמירת הסדר הציבורי ברחבה. אחד לאחד ראיתי את מבע פניהם ואת הצורות השונות שביטאו בהן את כאבם.

פרופ' ג'פרי וולף הוא מרצה במחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן.

כמעט כל הערב, בפנינה הקדמית של הרחבה מול הארון, עמדו בחורים ובחורות דתיים ואמרו בשקט חרישי תהילים. לקראת חצות ניגשו אליהם כמה חבר'ה חילונים (לפחות לפי חזותם) וביקשו רשות להצטרף ולדעת מה עושים. הללו נענו וביחד התחילו לומר תהילים לעילוי נשמת הנרצח. כך התמידה הקבוצה לאורך הלילה כולו: הדליקו נרות נשמה ואמרו תהלים. כשסיימתי את המשמרת, הם עדיין היו שם; עומדים יחד ומתפללים יחד.

מאחורי גדר החבלים שהפרידה בין הארון והקהל הרהרתי על משמעות המחזה הזה. מצד אחד, חשבתי, מדובר באיזה מקרה מזדמן שאין לייחס לו יותר מדי חשיבות, במיוחד לאור האיבה ששררה בין ימין ושמאל באותם ימים, כשהראשון זוהה לא רק עם ישראלים דתיים אלא עם היהדות עצמה. מצד שני, משהו אמר לי שבכל זאת יש משמעות לעובדה שיהודי חילוני יבקש לבטא את צערו בכלי המסורת היהודית. אולי משהו שעד כה היה סמוי מן העין בוקע כאן החוצה?

במהלך השנים התרשמתי שבכל הקשור לזהותה היהודית של מדינת ישראל, הלכו והסתמנו מגמות הפוכות. מצד אחד, התרבו סימני ההתנכרות לדת היהודית במובנה הרחב. המאבק סביב תהליך השלום לבש צבעים של מלחמת תרבות. מסעות הבחירות מאז 1996 התאפיינו בגורמים שעודדו איבה כלפי היהדות (ובעיקר נגד החרדים). נציגי האליטות התרבותיות (באקדמיה, בתיאטרון, בבידור, בספרות ובתקשורת) בעקביות קראו תיגר על כל מה שריח יהדות נדף ממנו, בצורתה הגבוהה או העממית. לאחרונה, מגמות אלו מצאו ביטוי במסע נגד "הדתה". בגרסתה הקיצונית, המלחמה נגד ה"הדתה" פירושה שאיפה לרוקן את הציבוריות היהודית, כולל מערכת החינוך הממלכתי והצבא, מכל סממן יהודי. ההתרחקות מהיהדות המשיכה לפקוד גם את הציבור הדתי והחרדי (תופעת הדתל"ש).

מצד שני, באותה תקופה ממש הלכו והתרבו סימנים רבים לחיזוק משמעותי בקשר שבין החברה היהודית למורשתה. בעקבות הרצח הוקמו קבוצות להידברות וללימוד משותף בין דתיים, חילונים ומסורתיים. הללו שאפו לטפח שפה תרבותית משותפת בין המגזרים¹ נפתחו ישיבות ומכינות חילוניות ומעורבות. פסטיבלים, ערבי פיוט וערבי לימוד משותפים בצום גדליה, כליל שבועות וכליל תשעה באב נעשו חלק קבוע של הנוף התרבותי. השיח הציבורי לבש גוון יהודי יותר ומסורתי יותר. תהליך ההתקרבות ליהדות בתוך עולם הבידור והתרבות נדמה לי כמשמעותי במיוחד, כי בניגוד לתופעת החזרה בתשובה של שנות השבעים, בעת האחרונה נראים בנוף אנשים שנהיו "יהודים יותר" מבחינה תרבותית מבלי שהפכו בהכרח לשומרי מצוות ובעודם נותרים מושרשים בעשייה הישראלית. הרושם המתקבל היה שהתקרבות ליהדות יכולה להסתדר עם עשייה ישראלית כללית.

יהודים יותר, ישראלים יותר

ספר חדש, '#יהדות ישראלית: דיוקן של מהפכה תרבותית', מגיש לקורא תיאור מקיף, מנומק, נגיש ומקורי של אופי יהדותם של יהודי מדינת ישראל אחרי שבעים שנות עצמאות. המחברים, שמואל רוזנר וקמיל פוקס, מביאים לביצוע משימה שאפתנית זו את כל הכלים הדרושים לכך. רוזנר, עמית בכיר במכון למדיניות העם היהודי, הוא עיתונאי מנוסה החוקר את היהדות (ובמיוחד יהדות ארה"ב) כבר שנים רבות וקנה לעצמו שם כצופה אובייקטיבי ומקצועי למרות הזדהותו העמוקה עם הנושא היהודי. קמיל פוקס הוא אחד מחשובי הסטטיסטיקאים והסוקרים בארץ, פרופסור אמריטוס באוניברסיטת תל-אביב.

הספר מבוסס על תשובותיהם של יותר מ-3,000 אנשים ונשים (הסקר הגדול והמקיף ביותר מסוגו בתולדות המדינה, לטענתם).² אלה נשאלו מאות שאלות מגוונות המתייחסות למגוון רחב של נושאים יהודיים, והדגש החזק הושם על דפוסי התנהגות המסוגלים לבטא את זהותם היהודית וזיקתם אליה. מכיוון שהספר נועד לציבור הרחב, את הממצאים הם מסכמים בשנים-עשר פרקים (בצירוף מבוא, סיכום וביבליוגרפיה) שכל אחד מהם מתמקד בנושא ספציפי. כל הפרקים כתובים בסגנון ברור ונעזרים בהרבה חומר עכשווי וסיפורי כדי להנעים את קריאת הממצאים לקורא מן השורה. המחברים ניסחו את דבריהם בצורה מנומסת ומסבירת פנים, בלי להטיף. לזכותם יצוין שהדיונים אינם עמוסי גרפים ותרשימים המסוגלים לבלבל (ולתסכל) את הקורא שאיננו מתמצא בשפת הסטטיסטיקה. אלה שמורים למביני דבר בסדרה של עשרה נספחים בסוף הספר. התוצאה היא ספר השווה לכל נפש, שממנו ייהנו וילמדו רבות גם מומחים וגם קוראים מעוניינים.

בפרקים הראשונים מסכמים המחברים את מסקנותיהם העיקריות. הראשונה היא שכל דפוסי הזהות שאפיינו את האוכלוסייה היהודית בארץ עד שנות התשעים הולכים ונעלמים (עמ' 18–36): הציונות החילונית הקלאסית, הדתיות האורתודוקסית (גם החרדית וגם הציונית), והמסורתיות על גווניה. המסקנה השנייה היא שבמקומם מתפתחת בארץ תרבות יהודית חדשה ומורכבת. מצד אחד, אותה תרבות חדשה היא יהודית מאוד, כי לרוב המכריע של היהודים חשוב מאוד להיות יהודים ולהכניס לחייהם תכנים ופרקטיקה יהודיים. אולם, וזהו ציר מרכזי של הטיעון כאן, אף כי זהות יהודית חדשה זו מושרשת עמוק בטקסיה של המסורת היהודית, במסורותיה ובפולחנה, רוב הישראלים אינם רואים את יהדותם ככפופה להלכה. את ריכוך סמכותה של ההלכה מייחסים המחברים לעוצמה של השפעת החילוניות על החברה הישראלית. מסקנה שלישית בספר היא שלצד ההיבט הדתי נכנסים אל הזהות היהודית של הישראלים רכיבי זהות לאומיים, כגון מגורים בארץ, שירות בצה"ל, השתתפות בטקסים לאומיים וימי זיכרון. שתי מגמות אלו, שחיקת הקיים וגיבוש החדש, מביאים את המחברים לכנות את מה שהם מצאו כלא פחות מ"מהפכה

תרבותית" המשותפת ליותר מ-55% מהאוכלוסייה הישראלית היהודית.

בשאר הפרקים, עשרה במספר, פורסים המחברים את ממצאיהם במנעד רחב של נושאים. חלקם צפויים: חילון לעומת הדתה, שבתות וחגים, יהודי או ישראלי, הגדרת המגורים השונים וכיוצא באלה. לצידם יש התייחסויות חשובות למעורבות המדינה בענייני דת (עמ' 94-104) וליחסים בין ישראלים ליהודי התפוצות (עמ' 171-186).³ כל פרק כולל נתונים ומידע השופכים אור לא רק על תופעת היהדות הישראלית, אלא גם על היבטים מעניינים של ההווי הישראלי, כגון משמעות השואה בחברה החרדית (עמ' 136-139) או סיפור גיבוש טקסים לאומיים וצבאיים (עמ' 84-86).⁴

יש כאן אוצר בלום של חומר לפילוח, לניתוח ולעיון, שכל דיון בנושא הזהות היהודית של יהודי ארץ-ישראל יצטרך מעתה להביא בחשבון. ובכל זאת, ברצוני להעלות כאן כמה נקודות מרכזיות בסוגיה חיונית זו שהמחברים התעלמו מהם או לא התייחסו אליהם כמתבקש.

תורה, חופה, ורקן או - מעשים

לפני יותר מחמישים שנה פיתח חוקר הדת הידוע פיטר ברגר את מושג "החופה הקדושה" (Sacred Canopy).⁵ ברגר טען שכל חברה מתפקדת בתוך מערכת ערכים ואמונות, תפיסות ומוסכמות העוטפת אותה. אותו מרקם ערכים מכוון ומתעל את החברה ותורם להמשכייתה. במקרה של חברה מסורתית או דתית, אותה "חופה קדושה" יוצקת תוכן למעשיה, מניבה דפוסי התנהגות, מנווטת את התפתחות החברה, ועל פיה ניתן להבין (ובמידה מסוימת לחזות) את קווי אותה התפתחות.

לצד תכונותיו הטובות של הספר, הוא לוקה בחסר בהזנחת הנקודה הזאת, ובכך פוגמים המחברים במטרת הפרויקט, במסקנות שהעלו ובפריסת השלכותיהן. המחברים הגבילו את עצמם להתנהגותם של הישראלים, ובהערכתם העצמית למה שהם עושים (או לא עושים). אולם, במוצהר, הם לא בדקו את מקומם של אמונות וערכים בקביעת דפוסי התנהגותם. הם ממעטים בחשיבותם של אמונות ועקרונות בזהות היהודית, ועל כן לא הקדישו תשומת לב למניעיהם של הנשאלים: איננו למדים, למשל, מדוע חשוב כל כך לישראלים להיות יהודים, או למה חגים יהודיים כה חשובים להם. לא זו אף זו, המחברים מדברים על "מהפכה תרבותית" בלי לעמוד ולו במעט על הבעייתיות שבמונח זה. האם הכוונה לאיזו רגישות פולקלוריסטית-סנטימנטלית עמומה, או שמא מדובר בביטוי לאוריינטציה דתית-מסורתית שורשית (במודע או בחצי מודע)? הרי בסופו של דבר, היהדות הישראלית הזאת מושרשת בציוויליזציה המגדירה את עצמה, מאז ומעולם, כדתית דווקא.

ניקה למשל את הדיון בסוגיית הצורות שבהן מציינים את יום כיפור (עמ' 63-69). המחברים מצאו שיש שיעור גבוה של צמים (כל היום או רק חלקו). אולם, הם אינם

"חופת קדושה" על החיים הלאומיים בישראל.
צעירים על קברו הטרי של יצחק רבין // באדיבות ויקישיתוף

שואלים למה טורחים אנשים המגדירים את עצמם "לא דתיים" לעשות מעשה לא נוח וטורדני כמו לצום. הם גילו מספרים משמעותיים של אנשים לא-דתיים שמקפידים להגיע לבית הכנסת באיזשהו שלב של היום בלי לברר מה דוחף אותם לשם. במקרה הזה, דווקא בגלל המאמץ המיוחד הכרוך בכך, קשה שלא להתרשם שגורם רוחני או דתי אדיר-כוח עומד מאחורי הדברים. תימוכין לכך נמצאים דווקא בתיאור הוויכוח סביב השכרת אופניים ביום כיפור, לשם קיום מנהג הרכיבה בעיצומו של יום. השיח המתואר מתנהל סביב מונחים דתיים נומינוזיים דוגמת "קדושת היום" וכיוצא באלו, המצביעים על רגישות דתית כגורם מרכזי בדיונים אלה.

אפשר, כמובן, לפרש את הנתונים האלה כביטוי לאיזושהי סנטימנטליות עממית, ולתלות את המינוח הטעון-דתית במקורותיה ההיסטוריים של השפה העברית, ולא בקיומו של רגש דתי כלשהו. אולם ברצוני להציע שיש כאן משהו סמוי מן העין, ביטוי לקיומה של חופה קדושה יהודית האופפת והמכוננת את היהדות הישראלית; ושאותה מעטפת ערכית-רגשית היא בעלת תכנים דתיים מובהקים, המבטאים יותר מאשר התפתחות תרבותית חיוורת גרידא.

לפי ממצאי הספר (עמ' 239–240), כ-72% מכלל הישראלים מאמינים בקיומו של האל באיזה אופן משמעותי. אולם אין די בנתון זה כדי להבין איזה קשר (אם בכלל) יש בין אמונותיהם של הישראלים לבין פועלם. לשמחתנו, ניתן להשלים את התמונה על פי ממצאי דו"ח מכון גוטמן האחרון משנת 2009.⁶ דו"ח גוטמן מצא ש-80% מהישראלים מאמינים באלוהים (לא רחוק מממצאי הספר הנוכחי). נוסף על כך,

כ-67% דיווחו שהם מאמינים שהאל מתערב ומשפיע על הנעשה בעולם, מייטיב עם הטובים ומעניש את הרעים, ושכוח התפילה לשנות את גורלו של היחיד.

אם נצליב את שני המחקרים נמצא שהאמונה באלוהים לא אבסטרקטי, המעורב בחיי הפרט, היא רכיב מרכזי של החופה הקדושה הישראלית, לצד זיקה חזקה לזהות יהודית לאומית ולמורשתה. מסקנה זו תסביר, לדעתי, את ההתמדה בקיום מנהגים דתיים רבים (אף שבהחלט יש אנשים שמקיימים אותם מהטעם שכך נהגו יהודים מאז ומעולם) שכבר אבד עליהם כלח בקרב רבים מאוד מיהודי חוץ לארץ.⁷ היא בהחלט תסביר את הדת העממית המשגשגת של ביקורים בקברי צדיקים, אמונה בסגולות, היצמדות לתכנים קבליים ועוד (תופעות שבאופן מפתיע לא זכו להתייחסות מצד המחברים). והיא גם תעמיק את הערכתנו כלפי הרגישויות הדתיות (המוסוות או המפורשות) המעורבות בנושאים כמו אופיים של השבת והחגים (עמ' 108–120). כל זה מלמד שהרכיב הדתי-הרוחני של הזהות הישראלית הוא גורם מעצב וממריך של רבות מן התופעות המתוארות בספר, ואי חקירתו גורעת מהבנתן.

נקודה זו מביאה אותנו לעוד גורם שממנו, לתדהמתי, התעלמו המחברים כמעט לחלוטין (למשל, עמ' 72–74): השיוך העדתי של המשיבים. יש הבדל משמעותי בין תפיסת העולם הדתית-התרבותית של יוצאי עדות המזרח לבין זו של יוצאי ארצות המערב. החילון, במובנו האתאיסטי, הוא לרוב נחלת האחרונים על רקע שהותם בעולם האירופי הנוצרי. חילוניות כזאת נעדרת מארצות ערב (אף שלתרבות המערבית נודעה השפעה משמעותית גם שם). כתוצאה מכך, החילוניות הישראלית האידיאולוגית, המתנערת מהמסורת היהודית, היא לרוב נחלתם של אשכנזים במוצאם או כאלה שגדלו במוסדות אשכנזיים. מאידך גיסא, בקרב נתח גדול מעדות המזרח (וסביר להניח שאצל הרוב המכריע) האתאיזם וחוסר הכבוד למסורת אינם אופייניים כלל. להפך, חוקרים רבים כבר הראו שתהיה רמת שמירת המצוות של היהודי המזרחי המצוי אשר תהיה, הוא יראה ויחוה את מה שהוא כן עושה כמחווה דתית ויכלכל את חייו מתוך אמונה בנוכחות האל.

ההתעלמות ממשנתנה זה פוגעת בכלל מסקנות המחברים ובהשלכות ממצאייהם. במהלך העשורים האחרונים מתחזקת והולכת השפעתה הברוכה של יהדות המזרח על החברה הישראלית. ביטוייה נשמעים בשיח התרבותי, ובכלל זה בתקשורת, במוזיקה ובפוליטיקה. על רקע התפתחות זו אפשר להסביר רבות מהבחירות היהודיות של יהודי ישראל המתוארות בספר כפועל יוצא של מסד אמוני-רגשי. הנושא העדתי, על המתחים הכרוכים בו, פוחת עם השנים (במיוחד לאור ריבוי נישואין בין-עדתיים), אך ייתכן בהחלט שדווקא היעלמות המחיצות בין העדות תחזק את השפעת התפיסה המזרחית בקרב הציבור.

לתובנה זו יש השלכות מרחיקות לכת על שרטוט הנתיב העתידי של החברה

הישראלית. קודם כול, סביר להניח שההתחזקות היהודית-דתית המתוארת בספר איננה אפיזודה חולפת, אלא תופעה בת-קיימא. תולדות היהדות מאז האמנציפציה מלמדות שהתנכרות למסורת יכולה להוליד כל מיני חלופות המיועדות "להציל" את היהדות מפני התאבנות וחוסר רלוונטיות על ידי "התאמת היהדות" לרוחות הזמן. ניסיונות אלה (דוגמת הזרמים הלא-אורתודוקסיים למיניהם, הציונות הקלאסית, הציונות הסוציאליסטית, הסוציאליזם של הבונד וכיוצא באלו) זוכים בהתחלה להצלחות מרשימות במשך כמה דורות. אולם בשלב מסוים הם נקלעים למשבר קיומי, ככל שזה קשור לזיקתם למסורת, ובמהרה צצים באינטנסיביות דיונים לוהטים סביב נושא המשכיות הזהות היהודית (כל חלופה על פי הגישה שפיתחה) וסיכוייה להתמיד.

לדעתי, הסיבה שאותו משבר פוקד גישות כה מגוונות נעוצה בעובדה שיוזמי החלופות לדת היהודית במתכונתה המסורתית גדלו על ברכי אותה מסורת, וכל חייהם ניזונו ממנה מבחינה רגשית. אולם את המטען הרגשי החי שמציעה המסורת קשה מאוד להעביר הלאה לדורות הבאים במנותק ממנה. כתוצאה מכך, אחרי תקופה מסוימת, אותן מערכות ערכים בנות הזמן, הלא-מסורתיות, שאליהן רתמו רפורמים, סוציאליסטים, ציונים ויידישאים את יהדותם משתלטות והופכות לתוכנה הבלעדי של זהות חבריהם – והיהדות עצמה הולכת ומתייתרת. הניסיון מלמד, אפוא, שתנאי לקיומה והתמדתה של זהות יהודית היא אמונה דתית שהיהודי רואה אותה כמחייבת.⁸ אם, כפי שאני טוען, היהדות הישראלית המתוארת כאן יסודה בחופה קדושה אמונית המחייבת את האדם (אומנם במינוחים שונים), כי אז אפשר לצפות שהיא לא רק תחזיק מעמד אלא תשתרש ותתחזק.

הבנת תפקידה של החופה המקודשת הישראלית תאיר עוד התפתחות המתוארת בספר. המחברים, בצדק רב, מבליטים את העובדה שביהדות הישראלית החדשה מואצלות משמעות דתית וכריזמה דתית (או דתיות למחצה) למרכיבים שונים של החיים הלאומיים (עמ' 21–37). למשל, מועדים לאומיים כמו יום השואה ויום הזיכרון עטופים בהילה דתית, וטקסיהם דתיים בכמה מובנים. על אותה דרך, חלק ניכר מן הנשאלים במחקר רואה בגיוס לצה"ל מצווה דתית, וחיללים הפגינו פתיחות לתכנים דתיים במהלך המבצעים האחרונים ברצועת עזה.

קולות רבים בציבור, בפרט בצד השמאלי-האוניברסלי בתרשים שציירו המחברים, קוראים תיגר על תופעות אלו, מתאבלים על קיומן, ומטיחים בהן שמות גנאי שלא כאן המקום להזכירם (עמ' 18–21). לדעתם, ייחוס משמעות דתית לעניינים שבמהותם הם פוליטיים/מדיניים (קרי, חילוניים) הוא תופעה חסרת תקדים שמהווה עיוות של היהדות. אך אליבא דאמת צירוף רכיבים וטקסים לאומיים למכלול היהדות בישראל הוא צעד טבעי ואפילו מתבקש – שהרי הלאום היהודי הוא חד-דתי והדת היהודית היא חד-לאומית (בניגוד מוחלט, למשל, לנצרות ולאסלאם), והתורה שואפת להתייחס לכל צדדי החיים.⁹ נכון שלא ראינו דברים כאלה כבר אלפיים שנה. אך זו

הייתה תוצאה של היותנו חסרי ריבונות. בימי בית שני, הענקת משמעות יהודית-דתית לאירועים פוליטיים הייתה דבר שבשגרה. קריאה בספר חשמונאים א' מוכיחה זאת. כך גם 'מגילת תענית', אותו חיבור המנציח רשימה של ניצחונות של בית חשמונאי שלזכרם נקבעו חגים דתיים. מי שחי במעטפת דתית יהודית, ומאמין באל המעורב בהיסטוריה (על אף האתגרים והבעיות שאמונה כזאת מעוררת), ממילא יעניק משמעות יהודית לדברים הנראים חילוניים לצופה מן הצד.

אם כן, אין בהתפתחות זו מהפכה בכלל, אלא עוד ביטוי לחזרת היהודים להיסטוריה, ולהרחבת והחלת החופה הקדושה היהודית בתנאי החיים בארץ ישראל.

שפה אחת או דברים אחדים?

כתמונת מצב של החברה הישראלית, הספר #יהדותישראלית מבשר טובות באשר ללכידות החברה היהודית הישראלית. בניגוד לכל הדיבורים על שסעים ופערים תרבותיים, מתברר שיש הרבה מן המשותף ל"שבטים" היהודיים. התפתחות משמחת זו ראויה לציון כשלעצמה, ומקבלת משנה חשיבות לאור המגמות הגאות בעולם המערבי שדווקא עוינות זהות לאומית, ייחודיות דתית ולכידות אתנית, ושואפות למוסס אותן. החוסן היהודי של החברה הישראלית הוא, בסופו של דבר, הבסיס לקיומנו ולקיימותנו.

אולם בסיום הקריאה מצאתי את עצמי בכל זאת מודאג ומוטרד. כפי שהדגשתי, הספר מתאר את היהדות הישראלית מבחינת מה שישראלים עושים בפועל, ולא לפי מה שמורשת ישראל מלמדת. המוקד הבלעדי כמעט הוא הנעשה על ידי אנשים מן השורה. המחברים הדגישו את ההיבט הדמוקרטי-עממי הזה תוך ציטוט דברי התלמוד הבבלי "פוק חזי מאי עמא דבר" (ברכות מ"ה ע"ב ועוד). משמעותו המקורית של ביטוי זה הוא שבמקרה של אי בהירות או מחלוקת בנושאים הלכתיים מסוימים, מכריעים לפי הנהוג בקרב העם. אך התלמוד אינו מייפה בכך את כוחו של הציבור הכללי להכריע באופן גורף בנושאים הלכתיים, וקל וחומר בן בנו של קל וחומר, לקבוע נורמות דתיות. זכות זו שמורה לאליטה המוסמכת לכך, קרי רבנים, בזכות יושרתם הדתית ושליתתם בספרות ההלכה. אמת, במקרים לא מעטים צורכי הציבור ודעתו מהווים רכיב כבד משקל, ואף מכריע, בשיקוליהם. אך בסופו של דבר נורמות הלכתיות נקבעות בהתאם ליחסי גומלין בין המורשת היהודית הכתובה והמציאות; הראשונה יוצקת תוכן וקובעת גבולות להשפעתה של השנייה.

בעיני המחברים, בביטוי גלומה ההנחה שהציבור הרחב הוא הקובע לעצמו את אופי היהדות הישראלית ברשות היחיד וברשות הרבים. הנחת עבודה זו מתאימה לשיח הדמוקרטי המקובל וגם משקפת את הכרסום במושג הסמכות (והסמכות הדתית בפרט) המאפיין את העולם המערבי. אולם מבחינה יהודית מסורתית היא בעייתית. עם כל הכבוד הראוי ל"חוכמת ההמונים היהודית" המגולמת בציבור והמתועדת להפליא בספר, היהדות מבוססת על מורשת ספרותית רחבה ורבגונית, בת אלפי

שנים. דפוסי התנהגות המתמיימים להיחשב יהודיים חייבים לינוק מהמורשת הקלאסית. העובדה שיהודים מתנהגים בצורה מסוימת אינה הופכת את מעשיהם לביטוי יהודי נורמטיבי, בוודאי כאשר הציבור היהודי המדובר חסר את הרכיב החשוב ביותר בתהליך עיצוב נורמות קבילות מסוג זה: אוריינות יהודית.

אוריינות יהודית, כלומר היכרות משמעותית (עקיפה או ישירה) עם ארון הספרים היהודי, מלמדת לא רק מה עושים אלא גם מציעה מגוון רחב של הסברים למה נוהגים כך ולא אחרת. בלעדי משמעות רגשית, היסטורית, אינטלקטואלית וכיוצא באלו, סופם של המעשים להתייבש או להתאייד. במילים אחרות, אוריינות יהודית (במובן הרחב של המילים) היא רכיב חיוני לעצם קיומה וקיימותה לא רק של החופה הקדושה, אלא של כל מערך "היהדות הישראלית" שהמחברים מתיימרים להציג בפנינו. אולי הרגשת המשכיות יהודית ו'ביחד' לאומי-תרבותי-דתי הספיקו בעבר לשימור מורשת ישראל, אך בהחלט אין בהם די בכדי להתייבש בפני ערכי המערב המטילים ספק ומעוררים שאלות לגבי היהדות וערכיה, והדפוסים שדרכם אלה מתבטאים. זאת ועוד, רק דרך הקניית ידע יהודי ניתן להנחיל ולשמר אותו וזכרון קולקטיבי ואותה תחושת המשכיות, ורק כך יוכלו להתפתח נוהגים חדשים הנאמנים לאותו הקשר תרבותי.

כאן הוא שורש דאגתי, כי רמת האוריינות היהודית בציבור הרחב, כולל הדתי והחרדי בתחומים לא מעטים, שואפת לאפס. גם לאחר שנים רבות של הוראת מקצועות יהודיים באוניברסיטה, אני עדיין מופתע לרעה מדלות הידע הבסיסי במורשת ישראל (כולל היסטוריה, ספרות והגות, שלא לדבר על מקצועות המוגדרים כ"קודש") של הסטודנט המצוי. אישור למצב עגום זה קיבלנו במערכת הבחירות האחרונה כשפוליטיקאים ואנשי ציבור, אנשי תרבות ואנשי תקשורת, רבנים ואנשי אקדמיה חשפו את בורותם כשהתווכחו על זהותה היהודית של מדינת ישראל. למראה ולמשמע הדברים עמדתי לא מעט פעמים המום ודואב. נדמה שישראלים, ממנהיגיהם ועד פשוטי העם, סבורים שניתן לכונן זהות יהודית על בסיס ידע פחות מזה שכל אדם מצוי מגייס לעצמו לצורך רכישת דירה או רכב יד שנייה. לאור מצב זה, ממצאי הספר על התנגדות חריפה ללימודי יהדות במערכת החינוך הממלכתית (עמ' 129–133), לצד הקמפיין האחרון נגד "הדתה" הדוגל בבורות יהודית, חייבים להדליק נורה אדומה אצל כל מי שאכפת לו מעתידנו היהודי כאן.

חוסר ידע איננו נחלת המגזר הלא-דתי בלבד. המגזרים הדתי והחרדי (במיוחד רבני) הזניחו גם הם, במערכות החינוך שלהם, תחומים נרחבים במורשת ישראל (במיוחד אלה שכן נלמדים בחינוך הממלכתי, כמו היסטוריה). אולם חמור מכך הוא שנציגי מגזרים אלה מעולם לא פיתחו כלים לתווך בין מורשת ישראל לבין התרבות המודרנית או להתמודד בצורה עניינית עם אתגרי הזמן. כדי ללמוד וללמד תורה יש לשלוט לא רק בידעיה אלא גם בידעיה איך להנגישה במונחים המובנים לבני שיח. שפה תרבותית משותפת המסוגלת לתווך את התורה למבקשיה, לפרשה במונחים

שיניבו הבנה והערכה – טרם נוצרה, וכמעט שאין מנסים ליצור אותה. נציגי היהדות (מטעם הציבור או מטעם עצמם) מפריחים אמירות וקביעות בנושאים הלכתיים והגותיים "עד כדי שאם תספרנו כפשטו להמון העם כל שכן ליחידיהם היו נדהמים בכך ואומרים היאך אפשר שיהא בעולם אדם שמדמה דברים אלו וחושב שהם דברים נכונים" (לשון הרמב"ם בהקדמתו ל"פרק חלק"). כישלון זה אחראי לדלות המחשבתית של העולם הדתי בעשורים האחרונים (עמ' 30–31). יתרה מזאת, כישלון זה גורר עמו נתק תקשורתית בין המגזרים השונים. כפי שפעם קבע אדם ברוך ז"ל, אלה מדברים "יהודית" ואלה מדברים "ישראלית". בהיעדר שפה תרבותית משותפת, מתחזקת השאלה בדבר איכות אותה יהדות ישראלית המתוארת כאן.¹⁰

מצב זה מעורר חשש לא רק למרקם החברתי-התרבותי הכלל-ישראלי, אלא גם לעולם הדתי ולעולם החרדי לבדו, שאף הוא מושרש עמוק (במודע או שלא במודע) בתרבות המערבית. חסרים להם מלומדים ומלומדות המסוגלים להתמודד עם האתגרים הערכיים והאינטלקטואליים של העידן הנוכחי. להתמודדות כזאת שתי פנים. מצד אחד, הערכה שקולה של החדש והכרעה אחראית אילו רכיבים בתרבות העכשווית מסוגלים לעורר התפתחות פנים-יהודית לגיטימית ובונה, ובאיזו מידה. מצד שני, אבחנה בתכנים שאינם מסוגלים להתיישב עם היהדות הדתית, ודחייתם. במצב שבו עולם הרעיונות מתנהל לפי כללי השוק החופשי, יש חובה לספק הסברים מנומקים (כלפי פנים וכלפי חוץ) להסתייגות היהדות מתכנים כאלה. כמובן, התפתחות כזאת תיטיב לא רק עם הציבור הדתי הצר, אלא תסייע בקידום השפה המשותפת הרצויה עם המגזרים הלא דתיים.

לבסוף, אסור להתעלם מממד רגיש. רוב ביטויי הדתיות המתוארים בספר קשורים לאורח חייהם של יחידים בתור יחידים ואינם מעורים בהכרח בחינוך עם אחרים. אולם ישנם נושאים שסביבם קיימות מחלוקות חריפות שלפתרון אותה שפה יהודית משותפת, המבוססת על ידע, תהיה חיונית ביותר. שאלת אופי המרחב הציבורי בשבתות ובחגים היא אחת מאלה. וכאן אנו מגיעים לנושא מהותי שבו שיטת "פוק חזי מאי עמא דבר" מאיימת ישירות על הלכידות החברתית: נושא המעמד היהודי האישי. היהדות, כאמור, היא שילוב חסר תקדים (למיטב ידיעת) של זהות לאומית-אתנית ודת. ולמרות שמאפייני החיים היהודיים תמיד היו דתיים, זהות יהודית מעולם לא נמדדה על פי מידת שמירת המצוות של היחיד. כפי שפעם העיר פרופ' יעקב כ"ץ ז"ל, עם ישראל מעולם לא התפלג סביב שאלות של מצוות פולחניות. עם ישראל נקרע לגזרים רק על רקע שני נושאים: הלוח העברי (במקרה של הקראים) ושאלת "מיהו יהודי" (דוגמת הנוצרים היהודים). יוצא שקבלת סטנדרט משותף לזהות יהודית, המאפשר לכל החוסים תחתיו להתחתן אלו באלו (ולווליד ילדים המוכרים כיהודים), הוא חיוני ביותר ללכידותו והישרדותו של עם ישראל.¹¹

אמת סוציו-היסטורית זו מתנגשת חזיתית עם המסר המרכזי של הספר ועם האינדיבידואליות השלטת בתרבות המערבית היום. אם כפייה דתית מקוממת (ובמידה רבה בצדק) את רוב היהודים בארץ, אזי אין כפייה גדולה יותר מהתערבות בבחירת בן או בת זוג, צורת טקס הנישואין וזהות הילדים שייולדו להם במזל טוב. דא עקא, למעשי האינדיבידואל כאן יש השלכות, לפעמים בלתי הפיכות, על שאר העם ועל צאצאיו. רק אם נוכל כולנו לדבר ולהבין "יהודית" בסיסית, רק אם נטפח אוריינות יהודית, נוכל לשמור על אחדותנו הלאומית והדתית. אולי אז יבינו רבנים לליבם של אנשים הרוצים להיות או להישאר יהודים וייעזרו בכלים שכבר קיימים בתוך התורה להנגשת הגיור ולהסדרת מעמדם של אנשים שאינם רוצים להתחתן כדת משה וישראל. אולי אז אפשר יהיה לשכנע את הישראלים המתנגדים מדוע עליהם לקבל רמת התערבות מסוימת של העם ושל הדת בבחירותיהם האישיות. שפה יהודית משותפת היא רכיב חיוני להמשך שגשוגה של היהדות הישראלית.

*

עבר כמעט חצי יובל שנים מאז אותו ערב ברחבת הכנסת. הספר הנוכחי מעיד כמאה עדים שהרגישויות הבסיסיות של הציבור היהודי בישראל הן יהודיות, ממש כשל אותם נערים שהדליקו נרות ולמדו לומר תהילים יחד לעילוי נשמתו של ראש ממשלה שנרצח. אנו רוצים להיות יהודים, להתבטא כיהודים, ואנו מושיטים יד למסורת היהודית בשעות שמחה ובשעות משבר, ביומיום ובימים מיוחדים.

הספר מראה שרוב המשותף בין השבטים היהודיים הגרים כאן, למרות נטייתנו להקציף את השיח בינינו. אולם המנעד המשמח העולה משורותיו הוא שברירי, והמשותף יתגלה כמדומה אם לא נבין את אופייה הרוחני של החופה הקדושה החופפת אותנו ואם לא נפתח שפה יהודית שדרכה נוכל ללבן את הנקודות שאנחנו חלוקים לגביהן.

1. היוזמה הראשונה בכיוון זה, 'קבוצת שחרית' מיסודם של העיתונאים אמנון דנקנר ז"ל וייבדל לחיים טובים וארוכים יאיר שלג, דווקא קדמה לרצח רבין. מאותה יוזמה, שזכיתי להשתתף בה בשלהי ימיה, נולד פסטיבל מדעי היהדות "לא בשמיים היא". שלג בעצמו התייחס לתופעה הנידונה בשניים מספריו: **הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל**, ירושלים: כתר, (2000) ו**מעברי ישן ליהודי חדש: רנסאנס היהדות בחברה הישראלית**, ירושלים: הספרייה לדמוקרטיה, המכון הישראלי לדמוקרטיה, (2010).
2. המחקר עדיין בעיצומו, וקוראי הספר מוזמנים ליטול בו חלק דרך קוד QR (עמ' 20).
3. פרק זה חשוב במיוחד לאור העובדה, כפי שמוכח מדו"ח מכון פיו (2013) ואחרים, שיהודי ארה"ב מתרחקים (בלשון המעטה) דווקא מדתיות יהודית מסורתית ומהות אנית-לאומית – הרכיבים המרכזיים של היהדות הישראלית הנדונה כאן.
4. כמובן, יש מקום לחלוק על החוקרים בבחירת הנושאים בהם בחרו להתמקד. ברוב המקרים, מדובר בענייני טעם ושיפוט אישי. אולם במקרה אחד נדמה לי שאפשר לומר שהם שגו. מדובר בנושגלנטיות שבה ביטלו את חשיבות סוגיית הגיור (עמ' 94-95), סוגיה שהיא קריטית לשמירה על המרקם החברתי והאתני של החברה הישראלית, ושגם פולשת לתחום הפרט.

8. אין בכל זה להכחיש בכלל את פגמי ונוקי הממסד האורתודוקסי (החרדי והדתי-לאומי גם יחד) בסיפור גיבוש הזהות היהודית-הישראלית. המתבררים (עמ' 94-108) התייחסו לכמה צדדים בולטים של הנושא, ויש עוד הרבה מה לומר בעניין. אולם בדק הבית המתבקש בעולם הדתי הוא מסוג אחר ומחייב התגברות על התבצרות חברתית, קיבעון מחשבתי-דתי ושיתוק הלכתי.
9. ניסוח זה שאלתי מפרופ' אשר כהן.
10. בהקשר זה, חבל שהמחברים לא הקדישו תשומת לב לשאלת זיקת העולם החרדי לתרבות החוץ (וראה עמ' 136-147).
11. אני סבור שבמקרה של מדינת ישראל זהו גם שיקול של חוסן ביטחוני, אולם עניין זה מחייב דיון נפרד.
5. Peter Berger, *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*, New York: Doubleday and Company, 1967.
6. יהודים-ישראלים, דיוקן: אמונות, שמירת מסורת וערכים של היהודים בישראל 2009, ירושלים: מרכז גוטמן לסקרים והמכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 44.
7. לפי דו"ח פיו (2013), שיעור היהודים בארה"ב המצהירים על אמונה כלשהי באל נמוך מ-40%. נתון זה, ואחרים הדומים לו, מלמד על הגורמים לקריסה הולכת ומחריפה באחוזי השתתפותם של יהודים בחיי בית הכנסת ובטקסים יהודיים בכלל. את המצב סקר וניתח לאחרונה המומחה לתחום פרופ' ג'ק ורטהיימר בספרו *The New American Judaism: How Jews Practice Their Religion Today*, Princeton University Press, 2018.